

VÝVOJ STUPŇOVACÍHO SOUVĚTÍ V ČEŠTINĚ

1. Stupňovací souvětí tvoří mezi souřadnými souvětími dosti výrazný významový typ. Je to spojení dvou vět, z nichž druhá je obsahově závažnější než první; doplňuje její obsah tak, že k ní přidává něco věcně nového, důležitějšího.¹

Přitom se však úzce stýká buď se souvětím slučovacími nebo se souvětím odporovacími:

a) K první větě, obvykle kladné, připojuje se druhá ve smyslu slučovacími „a k tomu, a nadto“ (nebo „ba ani“, jsou-li obě věty záporné); na př.: *Ne jen svou muzikou do tance zval, ale i svými pohyby pobízel Jirásek.² Nepozdravil ho, ba ani se na něho nepodíval.*

b) Je-li prvá věta záporná, vyjadřuje druhá věta kladný děj, převyšující svou intenzitou děj popřený ve větě první (*vy dnes nemluvíte, ale křičíte*), nebo přináší její kladný protějšek (*nejen si neodpočal, nýbrž se ještě více unavil || neodpočal si, ba ještě více se unavil*).³ Je tedy blízká odporovacímu souvětí, v němž druhá věta vyjadřuje opak toho, co bylo řešeno v první (ne A, ale naopak B; srov. *Nepřišli však oba, nýbrž toliko jeden z těch neznámých Jirásek*), a mnohé doklady jsou přechodné. (Na př.: *To ho neuspokojilo, nýbrž ještě více zneklidnilo*.) Kde lze užít v první větě *nejen*, jde však zřejmě o souvětí stupňovací; kde je to nemožné, máme před sebou odporovací souvětí opakované.

Po stránce výrazové je to však typ dosti rozmanitý. Zhruba jej lze rozdělit do tří skupin:

1° Věty jsou spojeny asyndeticky; druhá část bývá uvozena vytykácími příslovci *ba, ano, dokonce* (často ve spojení s vytykácími *i*), *ještě*. Na př.:

Lidé se ho dříve báli, ale teď naň nedbal nikdo, ba leckdy se mu směli do očí Rais. Obraz ten počítal majitel jeho mezi nejzvadnější v celém městě, ba jednou, když se nad obyčej rozohnul, pravil poněkud živěji: „Ať takový někdo hledá!“ Jirásek. K muzikám nechodívala, ano neuměla ani tancovat Pravda. Bezednou zástěru její plnili ryzím zlatem, ano i dvorce prodávali Třebízský. Já bych jí ze srdce ráda přísti povolila, ještě bych jí předíva navila Erben.

V tomto typu souvětí bývají věty často spojeny dosti volně; v písmu je pak oddělujeme středníkem. Mnohdy stávají věty s *ba, ano* i jiné po koncové pauze (po tečce).⁴

2° Věty jsou spojeny slučovací spojkou *a*, zřídka též odporovací *ale*; stupňovací poměr je obvykle zdůrazněn adverbii *nadto, k tomu, ještě* a pod. v druhé větě. Na př.:

Hoch nemá schopnosti a je nadto ještě darebák Neruda. Po dlouhém vybírání a zkoušení nic nekoupila a ještě byla na prodavače hrubá. Kráček velkými stěny jako známén, ale na ulici dokonce zpitoměl Herrmann.

3° V první větě je adverbium *nejen, nejenže* (knižně a archaisticky též *netoliko*), druhá věta je připojena spojkami *nýbrž, ale* (nebo silně archaistickým a dnes

ojedinělým *anobřž*) většinou spolu s vytýkacím *i* nebo příslovcem *naopak*, *spíše* a pod. Srov.:

On se nejen nepozdravil, ale tak se mu přitížilo, že mu již nestačily její obrněné ruce sloužit Svobodová. Justinka nejen pomáhala v práci, ale také trpělivě poslouchala vzdechy panny Aninky Jirásek.

Každý z těchto tří výrazových typů může vyjadřovat oba významové odstíny (odstín blízký vztahu slučovacímu a odstín bližší vztahu opakově odporovacímu); užití slučovací nebo odporovací spojky přibližuje stupňovací souvětí k souvětí slučovacímu nebo odporovacímu spíše jen formálně, i když má (zvl. v typu 2°) jistý vliv na význam spojení.

Významová a výrazová blízkost stupňovacího souvětí k odporovacímu nebo slučovacímu vedla mnohé syntaktiky k tomu, že je neoddelují jako samostatný typ. U nás je na př. V. Zikmund a v *Historické mluvnici* J. Gebauer spojoval se slučovacím, Fr. Trávníček je spojuje s odporovacím;⁵ většinou se však probírá samostatně.

Ve spojení stupňovacím je dosti nesnadné vésti hranici mezi souvětím a jednoduchou větou s dvojnásobným členem. V mluvnicích se dosti často objeví mezi příklady na souvětí i doklady vysloveně nevětné. Ale i v ostatních dokladech jde téměř výlučně o spojení vět se stejným podmětem, takže by bylo mnohdy možno myslet i na větu s dvojnásobným přísudkem.⁶ V staré češtině nám větná i nevětná spojení splývají ještě více; tam totiž nelze vésti bezpečnou hranici, protože mnohde ještě nedošlo ke ztrátě větné platnosti ani v případech, dnes pocitovaných jako vysloveně členské.

* * *

V jazyce staročeském se setkáme se všemi uvedenými typy stupňovacího souvětí, významovými i formálními; přesto je však jeho historický vývoj zajímavý.

I

2. Asyndetická souvětí, v nichž je druhá věta uvozena příslovcem nebo příslovečným výrazem, nebyla častá. Setkáme se tu zřídka s *ba* (daleko častější bylo ve významu „věru, ovšem“), častěji s výrazy *nadto*, *k tomu*, *také* (ještě častější jsou ve spojení se spojkou *a* — srov. níže § 4). Na př.:

již vše (náboženství) minulo, ba již jim to nevoní RokycKI 166a (G);

radý jeho Bratři uposlechše, knihy toho Petra Chelčického s mnohou pilností čli, ba i s ním mluvené mvali Blahoslav Původ k. 4;

pak se o to s velikým křikem hádali, ba i o sama jména travin těch veliké byly nesnáze Kom (Z); proto zraďovalo se jest srdce mé i zveselil se jazyk můj, nad to i tělo mé odpočine v naději ŽPod 15.9;

ježto vévodové prvnější, kteříž byli přede mnou, obtěžovali lid, berouce od nich chléb a vlnu mimo čtyřicet lotů stříbra. Nadto i služebníci jejich sužovali lid Br Neh 5.15;

nejeden se v úřad vkúpil proto, aby lidi kúpil... a nájem pánu zaplatil, k tomu tobolku zbohatil NRada 660;

anit jest jen v žádosti sbožie lakomstvo, také jest lakomstvo v žádosti cti ŠtítV 131 (G).

3. Častější jsou souvětí, v nichž je druhá věta uvozena slovcem *ano* (*ano i*). To nebylo původně výrazovým prostředkem pro stupňovací vztah, ale mělo — jak ukázali Zubatý a Trávníček⁷ — původně význam citoslovečný. Stupňovací význam celého souvětí vyplýval z obsahu spojených vět, z toho, že druhá vyjadřovala něco nečekaného, překvapivého. Setřením původního významu deiktického stalo se pak *ano* samo výrazem tohoto vztahu a rozšířilo se i do spojení, kde by ve svém původním významu nebylo možné. Ve XIV. a XV. stol. najdeme

takových dokladů málo; teprve v XVI. stol. se stupňovací *ano*, *ano* i ustálilo a začalo se ho užívat hojněji.⁸ Srov:

trpí muku nezaviniv ani co zlého učiniv; ano beze všeho práva... jest zlým obuzen Hrad 50b (T); *takéž mnozi lidé dobří sbírali rozličné písmo a psali... a zlý starý had ďábel pustil starý jed zavísti své v jich ruku...; ano mnozi rádi by české knihy zatratili, a tož jen dobré* ŠtítE 3 (T); *a pak v skutcích nic těch ctností sem nenalezl, ano plno pýchy, lakomství, netrpělivosti a nestatečnosti* HusBud 185b;

duchovní... listy k tomu vydali a rozpisovali, ano i mniše na záhubu jezdili KorMan 10b (T); *a zranění jejich naplní údolí jejich a potoky, ano i řeka rozvodněná mrtvými jejich naplněna bude* Br Judit 2.5;

kosatec mezi šaty do truhel vložený zachovává je od motů a kazů, ano i libou vůni jim dává Mathioli 1596 (J);

s touto ženou svou... měl sem činiti, ano i také s jinými kuběny sem obcoval Soln 37b — 1611 (0).

Od XV. stol. se objevuje i *ano brž*. Vzniklo tak, že se *ano* zesílilo komparativem adverbia *brzo*; *brže* tedy znamenalo původně „spíše“ a bylo to samostatné slovo. (Podobně se ho užívalo v souvětí stupňovacím a odporovacím i po spojkách *a*, *ale* a po *ne* — srov. níže § 4, 5, 6.) Stejně jako samotné *ano* stávalo po větách kladných i záporných; v prvním případě nabylo významu čistě stupňovacího, v druhém bylo blízké k významu opakově odporovacímu, který mohl převládnout. Když se význam komparativu otřel, začalo se *anobrž*, *anbrž* chápat jako odporovací spojka; nepochybné je však takové pojetí, jak zjistil Fr. Trávníček,⁹ teprve u Vusína a v době obrozenské. V té době zároveň zaniklo jeho užívání po větě kladné. (Byl zde zčásti paralelní vývoj s *nebrž* — srov. níže § 4.) Dokladů je poměrně málo. Na př.:

po větě kladné:

(člověk) *hněvá se, což (= „když kdo“) jemu při těch věcech svědomí činí, ano brž to za nevinné má anebo za ctnost* ChelčP 154b (G);

že jest i manželka jejího k, témuž prodaji konečná a jistá vůle byla, anobrž že jest ji (jistou věc) byl i prodal KolČC 136b — 1551 (G);

mezi tím pak Mistr Rokycan tlem, kteříž se ho tak přidrželi, totižto Bratřím Řehořovi a jiným tovaryšům jeho ukázal na psání Petra Chelčického, aby je sobě čítali, kterýchž on také sám používal, anobrž některé knihy Petr Chelčický hned zejména Mistru Rokycanovi psal Blahoslav Původ k. 4;

děd... nařídil ho gubernátorem všech království...; anobrž i Hispanové větší k němu zření měli, že v nich narozen a schován (= „vychován“) byl VelKal 138 (T);

aj, přijdeť hodina, anobrž již přišla, že se rozprchnete jeden každý k svému, a mne samého necháte Br J 16.32 x BlahNZ: a;

po větě záporné:

již nízadný nepohrzie prvni cierkvi, ana jest brž hrozná nepřítelóm HusŠal 142b (Zub);

nebt se nemá buoh jako sova, jenž nemiluje světla, an brž chce, aby v domu srdce tvého zažžena byla lucerna poznámie tvého Hug 74 (Zub);

a jakož ta žena bláznivá, když již jednu bude ot toho zlého milovníka porušena, potom se nesmie jemu nikdy protiviti, ana brž někdy jsúci již přemožena nerada a proti své vůli druhdy jest jeho poslušna Hug 146 (Zub) — v posledních dvou dokladech odporovací význam zřetelně převládá.

Srov. i nevětné doklady:

tři věci nebývají nasyceny, anobrž čtyři, kteréž nikdy neřeknou: Dosti Br Přísl 30.15;

tak Perikles v té příčině všechen předešlý život svůj, anobrž i krok proměnil Kom (Z).

4. Zvláštní postavení mezi souvětími původně asyndetickými zaujímala stupňovací souvětí, v nichž byla druhá věta uvozena adverbium *ne* (*ně, nie*). To mělo původně, jak ukázal Fr. Trávníček,¹⁰ nepochybně větnou platnost a znamenalo „není tomu tak“. Popíralo tedy to, „co bylo řečeno v předešlé větě, opravovalo a upozorňovalo na to, co je správnější a co bylo vyjádřeno výrazem nebo větou za *ne*...“ Taková spojení najdeme i v nové češtině; srov. na př.: *rovnou utíkala, ne, řítila se tím směrem Horký*.¹¹ „Ale časem ztrácelo *ne* větnou platnost a stávalo se adverbium s kladným významem ‘dokonce, ba’, lat. ‘imo’.“ Přitom ovšem zanikla pauza mezi *ne* a následující větou a *ne* se stalo její částí. Zesilovalo se pak často vytykácím *i* (v záporné větě *ani*),¹² příslovci *také, zajisté*, komparativem *více* (a *brže*, ale o tom níže). Mohlo stát po větě kladné nebo záporné (v tomto případě vlastně původně opakovalo a zdůrazňovalo negaci, vyjádřenou už v první větě); setkáme se s ním i po řečnické otázce. Po větě záporné se někdy významově blíží platnosti opakově odporovací, ale skutečného výrazně odporovacího významu nabylo jen zřídka.¹³ Srov.:

po větě kladné:

přezřel diábel, ne i ponukel k tomu, aby takové čáry (lidé) dobrým něčím přikryli Štit Mus 88b (G);

Vladislav bra'tra svého zase k milosti jest navrátil, ne takú s ním milost učinil, že... PulkR 85b (G);

*ba i kde pýcha? ba i kde smilstvo i kde lakomstvie? v bohatých zajisté a v urozených i mocných najeviece. Nie i lotrové jsú tací všickni... Jer Mus 11a2 (zde je stupňovací spojení volnější; před *ne* byla asi koncová pauza; podobně i v dalších dokladech);*

a když na prvím místě u stola jich (kněží) neposadl, divně se dmú a o prvím místo v školách mnoho mají svárůb. Né, viem, že jeden mistr, Mařík mnich, dobyl sobě od papeže bull, aby mu bylo dáno nad jiné mistry místo... HusBud 185b;

neb na tomto kusu duchovní zákonníci i jiní knězie lakomí velmē klamajú pány světské bohaté i jiné mnohé chudé sprostné, když své modlitby a své zaslúženie bláznivě velebie před lidmi; né někteří říkaji, že modlitba toho, ješto pójde na zatracenie, jest jim velmē užitečná k spasení JakDial 202b2;

po větě záporné:

když mysl nemož pomysliti o něm nic, ne ani jest které slovo, by vlastně mohlo o něm řečeno býti ŠtitPař 20a (G);

(na těle Kristově) i jedna mrzutost nebyla, ne i vlasý na jeho hlavě nemály sú sě BrigF 58a (G); ani jest to bylo prvé vítězství svatého Antonie proti diáblu, ne zajisté byla jest v něm moc našeho spasitele OtcB 174b;

těž také všichni bohatl a nadani knězie málo nebo nic nejsú prospěšni lidskému spasení; ne více jsú škodni svú zlu radú a zlými příklady proti lidskému spasení, nežli prospěšni JakDial 204bl;

é běda, kolik jich dnes v svaté cěrkvi jest ne pastýřiev, ale mezdnářův, k nimžto nic nepřislušie ovciach Jeru Kristových, točíš jich netbám. Nie viac ješte, abych pravdu pověděl, i oni sami sú vlcie chvátající, ješto i ovce lapajú i lapajíc rozpuzujú JerMus 8a1;

neb vtm, že kdyby duchovního haněl, neb jemu kradl, neb s ženú léhal, že by toho netrpěl, né ihned by mstil, mohl-li by HusBud 188a;

po řečnické otázce:

ktož ohýrá, takový i komul dá pokoj? ne i soběť neučiní pokoje ŠtitMus 76a (G).

Stupňovací souvětí s *ne, ně, nie* bylo vždy poměrně řídké a již v XV. stol. v podstatě zaniklo. Jistě k tomu přispěla homonymita se skutečnou zápornkou, která ovšem byla daleko častější. Zachování nového významu nebylo nutné, pro-

tože stupňovací (i opakově odporovací) vztah bylo možno vyjádřit běžnými a zřetelnějšími prostředky jinými, a tak spolu se zužováním významu a zánikem mnoha jiných gramatických slov zaniklo i stupňovací *ne*.

Dalo však vznik nové spojce, která se zachovala ve stupňovacím a odporovacím významu dodnes — *něbrž* (> *nýbrž*).¹⁴ Původně to bylo stejné zesílení *né*, jaké jsme viděli při *ano*, a obdobné s *viece*. Když však *ne* ztratilo větnou platnost a zanikla po něm pauza, spojovalo se úže s *brž* a časem s ním splýnulo v jediné slovo.¹⁵ Stejně jako pouhé *ne* kladlo se *něbrž* po větě kladné i po větě záporné; v tomto případě u něho pronikal dosti často i význam odporovací opakový a časem se ustálil jako druhý základní význam této spojky.¹⁶ Srov.

po větě kladné:

Člověče srdce, jemuž sde na světě jedno čiče svědoma jest, něbrž jenž jest čiče obřiceno Kruml 305a (G);

a tak sluší člověku kúptiti svatú věc, něbrž nebude míti radosti nebeské, nekúpti-li jie HusBud 115a;

on zajisté muž ctnostný, životnú zeleností se zelenaje, něbrž, jakož se nadějí, všech ctností živý obraz Žaloba Bud 1b;

Řekové musiechu postúpiti, něbrž utiekati Troj 177b (G);

a když předce (vítr) trval, nýbrž po poledni se tužil... Pref 543 (J);

a já budu lékařem tvým, nýbrž já budu životem KomLab (J);

srov. i člensaké spojení: *a tak bludně věře, jich se popravci, něbrž katem býti nestydíš* Porok Bud 13a;

po větě záporné:

my v Čechách nesjednáváme se v měrách, něbrž v jednom městě v Praze jiná měřice jest na Novém Městě a jiná na Malé Straně HusE 2,36 (G);

obci k spasení nic neprospievajíce, něbrž obci svým pokrytstvím velmi škodíece JakDial 205bl (zde spojuje dvě přechodníkové vazby);

(lidé) *v paměti toho (dobrodiní) nemají ani jemu odplatiti dbají, něbrž radují se zlobě* Baw 24b (G);

Palamides, úkladu jich nevěda, něbrž úplně tomu věře, sleze do studnice Troj 215a (G);

neb skúro nic na svém místě zůstati nemůže, aby sebou nehýbalo a se nepřevracovalo a jedno o druhé netlouklo, nýbrž ani člověk pro to kolébání a sem i tam zmltání v ní rovně státi nemůže, leč se něčeho drží Pref (Z);

poněvadž i říkají: Nemáme žádného krále, nýbrž aniž se bojíme Hospodina Br Oz 10.3.

Zikmund uvádí i zajímavý doklad, v němž je spojeno *ba* s *nýbrž*:

Ti pak jsou nevěrní ochránce a nevěrní služebníci učení křesťanského, ba nýbrž jsou nejukrutnější nepřítelé jeho Zygá bakalář — 1543.¹⁷

Užívání *nýbrž* po větě kladné se udrželo dlouho. Zaznamenává je i Dobrovský ve své mluvnici,¹⁸ Jungmann ve *Slovníku*¹⁹ a ovšem Zikmund ve *Skladbě*,²⁰ ti se však opírají o jazyk století XVI.—XVII. Ale i ve skutečném usu se s ním po obrození nejednou setkáme (*Příruční slovník jazyka českého* je dokládá ze Světlé, z Palackého a z Lumíru).²¹ K jeho zániku přispělo jistě to, že odporovací *nýbrž* bylo možné jen po záporu.

Zajímavé je, že se ve stč. vůbec neužívalo *něbrž* po *nejen*, *netoliko* v první větě (byla zde pouze spojka *ale*; srov. níže § 6). Neznám žádný doklad na takové spojení z doby starší. Dobrovský a po něm Jungmann i Zikmund je zaznamenávají, ale bez dokladů. Domnívám se, že to souvisí s původním významem *né*-

brž: *né* buď dodatečně popíralo předcházející větu kladnou, nebo opakovalo a zesilovalo tak plný zápor v ní obsažený, ale nebylo dobře možné po *nejen*, *netoliko*, které platnost první věty nepopíralo, nýbrž jen omezovalo.²² (Lze to ilustrovat na nč.: *Jdeme, ne, letíme // nejdeme, ne, letíme*, nikoli však: *nejen přišli, ne, přivedli s sebou i známé*, nýbrž: *nejen přišli, ale...* Viz níže § 6.) V té době, kdy se ustálilo stupňovací *něbrž* (tedy v XV. stol.), bylo již spojení *netoliko* (ev. *nejen*) — *ale* v jazykovém usu pevně ustáleno, takže řídké *něbrž* sem neproniklo. Bránil tomu přechodně, pokud se *nejen* užívalo pouze ve větě kladné, jistě druhý význam spojky *něbrž*, stále více se upevňující význam opakově odporovací, neboť v něm podtrhovala věta s *něbrž* plné popření děje první věty uvedením opaku nebo něčeho zcela odlišného. Tak si vysvětlíme neobyčejnou historickou stálost takového rozlišení po celá staletí, i když se původní význam *né* v *něbrž* dávno úplně setřel.

V době Dobrovského byly však jistě pro střídání *nýbrž* s *ale* po *nejen*, *netoliko* v jazyce již předpoklady: obě spojky byly v opakově odporovacím souvětí synonymní; *nýbrž* po kladné větě přestávalo být živé, takže platnost odporovací spojky značně převládala nad významem „ba“; obdobně tvořené *alebrž* se vyskytovalo v obojím užití. Bezprostřední podnět pro zaznamenání *nejen* — *nýbrž* i mohlo však Dobrovskému dát uvádění německých významů našich spojek v jeho slovníku a mluvnici: *nýbrž* v odporovacím souvětí znamenalo *sondern*, bylo tedy nasnadě i užití *nejen* — *nýbrž* i jako v něm. *nicht nur* — *sondern auch*.

II

5. Stupňovací souvětí s jednoduchou souřadící spojkou bylo i v stč. dosti časté. Obvykle se v něm užívalo spojky *a*, zesílené nejčastěji výrazem *nad to*, ojediněle též *viece* a vytýkacím *i*; na př.:

protož aby chom se k tomu neobmeškali pripravěti, ten den předpověděl nám proroky svými, a i sám mluvil o tom dni súdném a o znamenách, ješto mají prvé býti Štít ř. 68b1;

dámy-li se nyníe těmto bradáčom zbiti, budú šlechetnými pannami chlapi bradatí smiech pobijeti, a viec ny mužie budú za robotné jmieti Dal C 20ab;

(stařec) *své dámné úsilé ztratil a nad to hubeně svojo život skonol* OtcB 124a (lat. *insuper*); *boha se jest slušno báti a nadto jej milovati* NRada 184;

neb pohané všickni žoldánovi poddáni jsú; a když jeho pečeť menší uzříe, inhed se tak klanějt, jako my šlu božiemu, a nad to pak, když jeho list s velikú pečeť uzří pohan... inhed se pokloní k zemi MandA 179b1.

Také *a* se od XV. stol. někdy zesilovalo komparativem *brž*; najdeme je však velice zřídka a v XVI. stol. mizí. Srov.:

zda-li cesta má nenie pravá a nejsú brž viec cesty vášš nepravé Ol Ezech. 18.25 (G) (lat. *et non magis*) — zde je původní význam *brž* ještě úplně zřejmý;

když sme chtěli plúti, nedali nám pohané, a některé brž z nás kyji bíli Lobk 139b (G); zde svědčí odtržení *brž* od *a* jasně, že nenastalo splynutí v jedno slovo;

srov. i spojení členská:

mené široké údolé, abrž miesty velmi úzké Lobk. 89a (G);

ttm Ezop dobytého statku velikého, abrž nesmírného synu svému po sobě nechal Řehoř Hrubý z Jelení Pet. 28 (J).

Někdy spojuje věty spojka *ale*, buď sama nebo různě zesílená (vytýkacím *i*, adverbii *viece*, *nadto*), a spojka *alebrž* (*ale* + komparativ *brže*, v. níže § 6). Na př.:

o menších budu mlčěti, ale vladaři a hrabie i rozličné sudce často leháchu před jeho dveřmi OtcB 111b-112a;

ale on se tí hrózu nic nerozpačí, ale více počť sľibovati Otc 111a (sed magis);

takže jest i z jiných zemí lidí učené nemalým nákladem k sobě vyvolával, ale nad to vajš i sám také mnohé krajiny... shlédl Pref 6;

ona (urozená mládež) sobě v mravích a v svém, obcování jinak a naproti ve všem od svých předkův počínala, nemravně, nectně, nechvalitebně, ale mnohokráté i pesky živa byla Pref 6;

nadto i služebníci jejich sužovali lid, čehož jsem já nečinil, boje se Boha. Alebrž také i při opravování zdi pracoval jsem Br Neh 5.15-16.

III

6. Nejčastější bylo však již v staré češtině stupňovací souvětí, v němž bylo v první větě záporné adverbium *netoliko*, nejen a v druhé odporovací spojka *ale*, většinou též různě zesílená (*i, až, nadto, také, ještě, více*). Pravidelně se užívalo ve stě. *netoliko*; nejen se šíří a ustaluje později (v XVI.—XVII. stol.) — ale přitom se s ním setkáme dosti často u Štítného.²³ Srov.:

ont (Kristus) sám přide do tvé duše, nejen aby ji navštívil, ale aby v ní odpočinul a připravil sobě v ní na věky bydllo Štít ř. 75b1;

a tak nejen o tomto slovu to rozumějte, ale i ve mnoho jiných řečech Štít ř. 70b1;

a v tom jest veliká Božie [múdrost] dobrotu ukázána, ež nejen ku potřebě pilně dal člo(vě)ku potřebné věci, ale i nad to Štít.Bud 45;

a pak, když užtíme a poznáme plnost a pravdu všie pravdy, tehdy netolik nám míla bude, ale ta milost až v nevypravnu obrátí se rozkoš Štít ř. 77b1;

Buoh... naši cestú do Egypta zřiedil a tu nám mnoho divuov zjevil, z nichžto netoliko nám zjevilo se jest spasenie, ale mnohem více všemu ščedi užitečné rozprávěnie i ke cti i k viere ke všie dobrotě přichýlenie OtcB 1a (ex quibus non solum nobis causa salutis oriretur, verum ex historia exemplum salutis atque doctrina pietatis aptissima conderetur);

(Jeronym) jest slavný muž a dobrých skutkuov naplněný a velikého zaslúženie, a netoliko to, ale nad to jest ve všem učení i v umění muž dospělý OtcB 107a x OtcC: a;

kněz, obdržel-li kostel peněžmi, netoliko buď kostela zbaven, ale i kněžství buď obhlúpen HusBud 161b;

kteříž také věci činie, hodni sú smrti; netoliko ktož činí hřiechy, ale kteří přivolují těm, jenž činie HusBud 189a;

a netoliko jest tak štědrú paut do Říma otevřel všem zemiem, ale ještě jim domuov posielá na svých listech za z(l)atě odpustěnie všech hřiechuov a muk zbavenie ChelšSít 33a;

netoliko mého libého líknuje se objímanie, pohrdá družstvím a přítomnosti se vzdaluje, ale také mé lepoty a krásy jakožto ohavné poškrvny nerodí opatřiti Žaloba Bud 2b;

Vaše Milost pak, pane milostivý, netoliko pošli jste z ctné a šlechtné krve a z rodu knížectého, velmi starého, znamenitého, ale také předky své a slavné paměti pana otce Vaší Milosti ve všcti a šlechtnosti následovati ráčíte Pref 6;

a nejen vzbuzuje, ale i na to vede, aby, což více dobré, libé, pohodlné jest, to sobě více líboval KomLab 189.

Fr. Trávníček soudí,²⁴ že nejen v našem typu souvětí vzniklo z *ne jedno*, které kdysi mělo větnou platnost. Bylo-li tomu tak, skládalo se naše souvětí ze tří vět. Tak na př. souvětí typu *njen přišli, ale přivedli s sebou i známé*, by bylo třeba vyvozovat z této podoby: *ne jedno* (= ne to jedno se stalo), (*že*) *přišli, ale...* Sloveso *přišli* by bylo obsahovou větou k jmenné větě *ne jedno*, připojenou beze spojky. Věta *ne jedno* je k větě *přivedli s sebou i známé* v poměru odporovacím, nikoli stupňovacím; tak bychom vysvětlili užití odporovacího *ale*.

Lze ovšem myslit i na to, že slovo *njen* mohlo býti do této konstrukce převzato už jako hotové adverbium podle latinského *non solum* — *sed etiam*; pak by byla stejně jasná motivace *ale* jako běžného ekvivalentu lat. *sed*.²⁵ Srov. na př.:

a takú v sobě jmějte milost, jesto by nejen přátel došla, ale také až i nepřatel Štít ř. 75b2—76a1 (quae non solum usque ad amicos, sed etiam usque ad ipsos perveniat inimicos).

Přikláněl bych se k tomuto výkladu proto, že se *nejen* řídí v našem typu souvětí teprve v XVI.—XVII. stol. V době starší je najdeme, pokud je mi známo, pouze u Štítného, a to vedle *netolík(o) — ale*; avšak Štítný už běžně užíval adverbia *jen* i *jinde!*²⁶ Spojení *netoliko — ale* mělo původně kvantitativní významový odstín, dosvědčený i užíváním adverbia *viace* v druhé větě. Předpokládat původní větnou platnost *netoliko* není nutné — bylo to asi určení míry (*netoliko* = ne tolik, ne v takové míře se něco dělo). Štítný ho užívá též. Je dobře možné, že v jeho době ještě nebylo jedno ani druhé pevně ustáleno, a Štítný — zakladatel české naučné prózy — užil obojího. (*Jen* < *jedno* bylo latinskému *solum* významově bližší; je však ve stupňovacím souvětí jevem specificky českým, kdežto konstrukce s adverbii typu *netoliko* jsou ve slovanském světě od nejstarších dob historických hojně rozšířeny.) Ale v jazyce se pak ustálil na dlouhou dobu jen typ s *netoliko* — snad proto, že adverbium *jen* nebylo ještě obecně rozšířeno (převládalo *jedno*, s nímž se setkáváme až do XVI. stol.), kdežto *toliko* bylo velmi časté.²⁷

Spojka *ale* se mohla zeslbiti komparativem *brže*, s nímž časem splynula v jediné slovo. Na př.:

netoliko že ji (duši) mrzí všeliké utěšenie, ale brže hledá smutka Kruml 228a (G);

aj teď máš, že netoliko odjal Šalomún požitek najvyššímu biskupu, alebrž ssadil s kněžstvi HusBud 198a;

než netoliko jich zboží chudým nenie obecno, alebrž mezi nimi druhdy jedno dvěře kostelnie a k tomu některé viecky sú obecny HusBud 156b;

na popleněnie mé i mých děti záhubu rukotřnú rukú rozsypuje a mých synův chléb netoliko mece psóm k jedení, ale brž z některých mých přemilých synův vztekly psy jest zďelal Žaloba Bud 5a;

Demadesa pak netoliko netrestal, alebrž se všemi z vězení propustil Veleslavín (Z);

oni netoliko těch nepravostí neubthali, alebrž jich ani za hřichy nepokládali Blažej Borovský — 1616 (Z).

Po větě záporné nabylo *alebrž*, stejně jako ostatní spojky s *brže*, i významu opakově odporovacího. Srov.:

tato řeč nenie pravá, by Abrahamovi ošeroval Melchisedech chléb a vtno, jako židé pravie, brániece své zlosti — ale brž Melchisedech za Abrahama ošeroval chléb a víno Mat 341b;

mnichóm nic neslušie na to péčť mieti, jehož jim nelzé s sebu vzieti, ale brže toho nám slušie dobývati, ješto nás do nebes dovede, točič múdrosti, čistoty OtcB 180a //OtcE: *ale brž*// OtcDAC: *ale brzo*.

Stupňovací a odporovací *alebrž* se uchovalo až do nové spisovné češtiny, ovšem jako archaismus.²⁸

Vedle *ale* bývá druhá věta po *netoliko* připojena ojedinele též spojkou *a* nebo *i*.²⁹ Srov.:

než netoliko ti, ješto bohatě a rozkošně přebývaji, i mají veliký a těžký hřiech při sobě, a opěť ti všicni obecně, klož sprostný pokrm z lakomstva přijímaji, jako by rozkošně živ byl, při téjť nesmieře ostávaji OtcB 5b;

nebo netoliko tuptše sobotu, i otce svého nazváše bohem EvVid J. 5.18 (V);

srov. též konkurenci *ale* // *a* ve výše citovaném dokladu z OtcB 107a.

V XVI.—XVII. stol. poklesla v adverbium s významem „nejen“ i původně samostatná věta *nerci*, *nerčili*; v novočeském jazyce spisovném nebyla tato konstrukce oživena. Na př.:

o tom jsme ničeho nerčili nemluvíli, ale ani nikdy neslyšeli Zyga bakalář — 1543 (Z);

tak aby se z nich (hřichů) nerci vyvoditi nedali, ale jich ani za hřich míti nechťli — Br výklad k Iz 8.11 (J);

že jest toho seznáno do něho, že arci otce haněním dotýkal, a i otcovským chvalám záviděl Řehoř Hrubý z Jelení Petr. 43 (J);

než nerci nerádi ho poslouchají, alebrž všickni v nenávisti mají Lom. fil. živ. 88 (J);

nerčili tím od biblí odveden nebude, alebrž jako za ruku do ní veden Kom (J).

* * *

7. Přehled historického vývoje stupňovacího souvětí ve spisovné češtině³⁰ snad názorně ukázal, že i souřadné souvětí má své dějiny, že zde nejde prostě o zachování prastarých parataktických typů. Vyvíjí se po stránce významové — jasněji se diferencuje na jednotlivé typy a ty se vnitřně sjednocují, i po stránce výrazové — vznikají, ustalují se a zanikají spojovací výrazy, vyjadřující tyto vztahy.

Stupňovací souvětí vzniklo jako zvláštní souvětýný typ teprve v době historické, a to během 2. poloviny XIV. a celého XV. století; ustálilo se až v XVI. století (značnější změny v něm pak nastaly v nové spisovné češtině). V době starší pronikal jistě v mnohých spojeních vět významový vztah stupňovací, ale byla to souvětí v podstatě slučovací (*a nadto, k tomu, také*) nebo odporovací (*ale i, více a j.*). Teprve ve XIV. stol. se ustaluje v nábožensko-filosofické próze výrazný stupňovací typ s *netoliko* (*nejen*) — *ale*, jehož základy mohou být ovšem mnohem starší. A od XV. stol. se začíná rodit druhý výrazný typ: nejprve nabývá stupňovacího významu negace *ne* (*né, nie*), pomaleji původní interjekce *ano* (vedle četných jiných významů; stupňovací se vyvíjel jistě v souvislosti s potakacím) a částice *ba*, která je asi též interjekčního původu a byla častější ve významu „věru, ovšem.“ Spojením s komparativem *brže* vznikají pak v XV. stol. výrazné spojky *něbrž, anobrž* (podobně se zesilovalo *ale* v *alebrž* a byl náběh i k vytvoření spojky *abrž*); obě nabývaly časem i výrazného významu opakově odporovacího. Na rozdíl od souvětí s *netoliko* — *ale* vznikal tento typ stupňovacího souvětí na základě živé mluvy, v níž mělo užívání interjekčních částic a opakování negace původně funkci expresivní. Ale spojky s *-brž* se poměrně rychle stávaly prostředkem knižním, když se dovršilo splynutí jejich částí a zapomnělo se na jejich původní význam. V nové spisovné češtině postupně zanikají spojky *alebrž, anobrž*, přestává se užívat *nýbrž* po větě kladné, ale zato se ho užívá jako synonyma spojky *ale* po *nejen, netoliko* (podobně se užívalo tu a tam i *anobrž*).

Stupňovací souvětí se vyvíjelo vždy v úzké souvislosti se souvětím odporovacím: nejvýraznější jeho typ s *netoliko* — *ale* (*i*) vznikl na základě vztahu odporovacího, ostatní typy se významově stýkaly s odporovacím souvětím opakovým a obohatily je, jak jsme se pokusili ukázat, o nové výrazové prostředky, spojky složené s komparativem *brže*, z nichž největší životnost osvědčilo *něbrž*. Ustálení korelace *netoliko* (*nejen*) — *ale* je jasným krokem k výrazovému odlišení stupňovacího souvětí od odporovacího. (Nečetné příklady s pouhým *ale* na tom nemohou nic měnit; jejich malá významová výraznost je výmluvným svědectvím o potřebě takového odlišení.) Zdánlivě opačný pochod vidíme u vět s *něbrž*: spojka zřejmě původně stupňovací se stává zároveň výrazem jednoho odstínu vztahu odporovacího. Ve skutečnosti byl tento proces složitější: vztah stupňovací a opakově odporovací nebyl jasně rozlišen (a není úplně dodnes), proto mohla jedna spojka vyjadřovat oba. V nejnovější době však došlo k diferenciaci i zde: v souvětí stupňovacím užíváme *nýbrž* prakticky skoro výlučně v korelaci s *nejen*, kdežto v souvětí odporovacím samotné (po záporu v první větě).

Rozšíření *nejen* i do souvětí s *nýbrž* zároveň svědčí, že se dokončilo významové sjednocení obou těchto dřívějších typů uvnitř stupňovacího souvětí, rozlišených dlouho a velmi důsledně výrazově i jemným rozdílem významovým. Dnes jsou věty s *nejen* — *nýbrž* i a s *nejen* — *ale* i synonymní a je mezi nimi rozdíl stylistický, nikoli již významový (*nýbrž* je knižní).

Některých výrazových prostředků, které při formování stupňovacího souvětí vznikly, jazyk se vzdal. Je to především *anobrž*, *alebrž* a *abrž*. V *alebrž* ztratilo rozšíření spojky *ale* smysl, když se otrěl původní význam komparativu *brže*, takže už nešlo o zpřesnění a zúžení spojky *ale*. (Podobně zaniká i druhé rozšíření *ale*, *alevšak*.) K odlišení stupňovacího souvětí nebylo *alebrž* nutné — stačila korelace s *nejen*. A odlišovat opakový vztah od ostatních odstínů odporovacího vztahu, vyjadřovaných spojkou *ale*, i zvláštním výrazovým prostředkem, odporovalo obecné tendenci k vyšší abstraktnosti spojek, k zániku jejich původních významových odstínů a tím k těsnějšímu sjednocení obecnějších souvětí významových typů. (Podobným vývojem procházejí spojky *avšak*, *nebo*, *či*,³¹ *že* a *j*.) Proto nebylo *alebrž*, rozšířené ostatně vždy poměrně málo, nijak nutné, a jeho zánik není rozhodně ochuzením jazyka. Ještě méně potřebné bylo *abrž*, k jehož vytvoření byl v jazyce ostatně jen náběh. Zánik *anobrž* souvisí jistě s celkovým ústupem spojkového *ano*; ani v odporovacím, ani ve stupňovacím souvětí nebylo potřebné. (Zachovalo se však *ano* i, ale to se nepocituje jako spojka a spojuje se v povědomí s potakacím *ano*.) Zato *něbrž* se zachovalo: splynutí obou částí zde bylo pevné, protože nedosti výrazné samotné *né* záhy zaniká.

Vedle toho došlo k změnám v užívání zesilovacích příslovcí v souvislosti s jejich sémantickým vývojem a oblibou. To platí i pro *nejen*, které skoro úplně vytlačilo *netoliko*; stejně bylo zatlačeno i kladné *toliko* příslovcem *jen* a stalo se prostředkem knižním s odstínem archaickým.

POZNÁMKY

¹ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny* II³, 1951, 670; B. Havránek—A. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1951, 190.

² Novočeské doklady jsem zčásti čerpal přímo z jazykových pramenů, zčásti přejal z těchto prací: Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské* II⁹, Praha 1926; *Příruční slovník jazyka českého*; V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, Praha 1947; Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny* II. U přejatých dokladů staročeských provenienci přímo uvádím za zkratkou pramene nebo autora: G = J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého* IV, vyd. Fr. Trávníček, Praha 1929, a *Slovník staročeský* I, II, Praha 1903, 1916; J = Jungmannův *Slovník česko-německý*; O = F. Oberpfalcer—Jílek, *Jazyk knih černých, jinak smolných*, Praha 1935; T = Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině* I, II, Brno 1930, 1931; V = V. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik* II³, Göttingen 1928; Z = V. Zikmund, *Skladba jazyka českého*, Litomyšl—Praha 1863; Zub = J. Zubatý, *O jistém způsobu užívání zájmen an a on a o jeho původu*, LF 26, 1909, nově otištěno ve *Studiih a článkách* II, Praha 1954, 53n. Zachovávám přitom zkratky jazykových pramenů, jak je uvádějí tito autoři; u dokladů z vlastní excerpcie užívám zkratk Gebauerových a Trávníčkových a mimo ně ještě těchto: Blah Původ = J. Blahoslav, *O původu Jednoty bratrské*; Bud = rukopis Budyšínský (Žaloba = Žaloba koruny české k Bohu na krále uherského a sbor kostnický; Porok = *Porok české koruny králi uherskému*; HusBud = *Knížky o svatokupectví*).

³ Srov. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny* II. 670.

⁴ V ruských mluvnicích se obdobný typ souvětí s *да* и proto zahrnuje do souvětí s větou dodatkově připojenou (присоединительная связь). Srov. *Grammatika rusského jazyka* II. 2, Moskva 1954, 262—263.

⁵ Srov. V. Zikmund, *Skladba jazyka českého* 537n. J. Gebauer uvádí v *Historické mluvnici nejen (netoliko)* — *nýbrž i, ale* i v souvětí slučovacím (str. 47); při odporovacím souvětí je o tomto spojení znovu zmínka (str. 49), ale ta je zde zřejmě přejata doslova z *Přiruční mluvnice*, kde se jinde o něm nemluví. Gebauer nestačil zřejmě v rukopise obojí pojetí sjednotit, ale protože doklady jsou citovány v souvětí slučovacím, je zřejmé, že při souvětí odporovacím jde o pouhý odkaz. — V odporovacím souvětí probírá stupňovací v celé šíři Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny* II. 672—673.

⁶ V akademické *Mluvnici ruského jazyka* (II. 1, 2), kde se spojení s několika přísudky patřícími k jednomu podmětu zásadně považuje za jednoduchou větu s několikanásobným přísudkem, nepojednává se o stupňovacím souvětí vůbec. Jinak je v ruské syntaktické tradici zvykem probírat je v rámci souvětí slučovacích (не только — но и; srov. na př. Matijčenko, *Grammatika ruskogo jazyka* II,⁴ Moskva 1954, 111) a v souvětí s dodatkově připojenou větou (да и; srov. Zemskij—Krjučkov—Svetlajev, *Russkij jazyk* II,⁶ Moskva 1955, 98; tak i v akad. mluvnici II. 2, 262).

⁷ Srov. Zubatý, *Studie a články* II, 53 n.; podrobný rozbor užití a významového vývoje *ano* podává Trávníček, *Neslovesné věty* I. 58 n.; o jeho stupňovacím významu viz str. 106 až 107.

⁸ V této době nabývalo již *ano* i významu potakacího (srov. Trávníček, *Neslovesné věty* I. 98—104). To mohlo přispět k rozvoji stupňovacího *ano* po větě kladné: *ano* dotvrdilo platnost první věty a pak přišlo nové sdělení. Byl to jistý protějšek značně staršího vývoje *ne* (viz níže § 4). Dnes se v povědomí mluvčích souvislost mezi stupňovacím a potakacím *ano* pocituje, podobně jako u *ba*.

⁹ Fr. Trávníček, *Neslovesné věty* I. 97.

¹⁰ Tamtéž, II. 57—58. Odtud i následující citát, nepatrně pozměněný. V *nie* se může podle jeho výkladu skrývat původní **ne+je* (str. 96).

¹¹ Doklad Šmilauerův, *Novočeská skladba* 378.

¹² Jungmann uvádí ve *Slovníku* z Pulk 222 i *ne a: Vladislav Bořivoje na milost jest přijal, ne a takú s ním milost učinil*.

¹³ Předpoklad Strakův (*K vývoji potakacího významu příslovce ano*, LF 46, 86) o vývoji stupňovacího významu *ne* z odporovacího pokládám za nesprávný; stav ve stč. památkách svědčí o opaku.

¹⁴ Zúžení *é* zde proniklo v XVI. stol. Jungmann dává přednost tvaru nezúženému: *nýbrž* mel. *něbrž*. — Zaslouhuje pozornosti, že *ne* v *něbrž* vykládá jako původní negaci již F. Miklosich (*Vergleichende Syntax der slav. Sprachen*,² Wien 1883, 183).

¹⁵ Srov. Trávníček, *Neslovesné věty* II. 48—49.

¹⁶ Srov. na příklad tento doklad s významem čistě odporovacím: *a pokorně ho prosil, aby krále již smrtedlně raměného nedobýjel, nýbrž přemoženému dal čas živu pobýti, an spínaje se ruce mu dával Troj (Z)*.

¹⁷ V. Zikmund, *Skladba jazyka českého* 553.

¹⁸ Srov. M. Weingart, *Dobrovského Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, Praha 1940, 674 a 675. Dobrovský cituje doklad: *kteřýž uměl za ně, nýbrž i z mrtvých vstal*.

¹⁹ *Slovník česko-německý* II. 655.

²⁰ *Skladba jazyka českého* 553.

²¹ Díl III. 653—654.

²² *Nejen* se užívalo pouze ve větě kladné; spojení se slovesem záporným je pozdní. (Srov. poznámku Trávníčkovu, *Neslovesné věty* II. 59.) *Netoliko* bylo možno spojit i se slovesem záporným, ale bylo to velice řídké (srov. níže doklad z HusBud 156b, § 6).

²³ Podobně překvapuje u Štítného časné užití podmínek spojky *kdyby*, šifřící se v jiných památkách mnohem později, i některé jiné syntaktické jevy — vedle vyložených archaismů.

²⁴ *Mluvnice spisovné češtiny* II. 672; bylo by však třeba uvést příklad s první větou kladnou.

²⁵ Nezapomeňme, že jde o konstrukci zřejmě knižní, v níž byl vliv cizího spisovného jazyka dobře možný. To ovšem neznamená, že pro ni nebyly domácí předpoklady nebo náběhy k ní, ale latina nesporně přispěla k jejímu ustálení.

²⁶ *Nejenže* nemám ze staré doby doloženo vůbec.

²⁷ Srov. příslušná hesla v Gebauerově *Slovníku staročeském*.

²⁸ Viz *Přiruční slovník jazyka českého* I. 19 (s. v. *alebrž*).

²⁹ Vytýkáci i uvozují někdy druhou větu souvětí stupňovacího i bez *netoliko* v první větě. Srov.: *to rostieše býlé, jesto jest ovciem užitečné jesti, a nic jiného; i tož řiedce roste* OtcB 105a. Viz též *ani* po větě záporné v OtcB 106b.

³⁰ V nářečích třetí typ stupňovacího souvětí nežije; je to konstrukce vlastní pouze spisov-

nému jazyku v užším smyslu. Dialektologické práce si stupňovacího souvětí nevěnují; z vlastní zkušenosti však vím, že se v něm nejčastěji vyskytují souvětí druhého typu (*a k tomu*), která nelze vždy odlišit od slučovacíh. Lze říci, že v nářečích se stupňovací souvětí v samostatný typ nerozvílo.

⁸¹ O spojkách *nebo*, *či* srov. *Slavia* 24, 1955, 390 n., zvl. str. 399.

РАЗВИТИЕ ГРАДАЦИОННОГО СЛОЖНОСОЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

Сложносочиненные предложения, части которых соединены посредством наречий *ba*, *ano* (*i*), *ještě* и др. „да и“, асиндетически (в том же смысле), посредством союза *a* (реже *ale*) в сочетании с наречиями *nadto*, *k tomu*, *ještě* и др. „и сверх того“ и двойных союзов *nejen — ale i*, *nejen — nýbrž i* „не только — но и“, принято в чешской синтаксической традиции выделять в особый тип с учетом их общего значения: второе предложение, выражая действие по своему значению или интенсивности преобладающее над действием первого предложения, представляет собой усиление, градацию первого. Связь предложений, впрочем, иногда более близка к соединительной, иногда, наоборот, к противительной с оттенком противоположения (во втором предложении выражается действие противоположное действию, отрицаемому в первом предложении); в течение исторического развития союзы, возникшие для выражения градации, становились одновременно и союзами противительными (*anobřž*, *něbrž*).

I. В древнечешском языке встречаются сложные предложения с наречиями *ba*, *nadto*, *k tomu*, *také* (§ 2); на основе сочетания *ano* „даже“ (по происхождению междометия) с компаративом *brže* „скорее“ развивается (с 15 столетия) союз *anobřž*, вышедший впоследствии из употребления (в течение 19 века; § 3). Значение „даже“ развилось также у отрицательной частицы *ne* (*ně*, *nie*), которая первоначально выражала, будучи сама предложением, отрицание действия предшествующего предложения, или повторяла выраженное в нем уже отрицание. В градационном значении *ne*, (*ně*, *nie*) встречалось, в общем, не дольше чем по 16 век. Однако, возникший на его основе союз *něbrž* > *nýbrž* (*ně* + сравнительная степень *brže*) живет в литературном языке до сих пор; в новом литературном языке он стал применяться, наряду с *ale*, в корреляции с *nejen*, *netoliko* в первом предложении (§ 4).

II. В сложном предложении с союзом *a* появлялось также *brž*, но очень редко, так что *a[brž]* не развилось в настоящий союз и в 16 веке окончательно исчезло. Гораздо чаще встречается сочетание *a nadto*. Союз *ale*, употребляемый в этом типе сложного предложения сравнительно реже, усиливается при помощи *i*, *vicee*, *nadto*; *ale + brž* образовало сложный союз *alebrž*, который сохранился с архаической окраской почти до начала 20 столетия (§ 5).

III. Самым выразительным типом в древнечешском языке являлись, начиная с 14 века, сложные предложения с двойным союзом *netoliko — ale* (+ *i*, *vicee*, *také*, *ještě*, *nadto*, и др.), с 15 века также *alebrž*. В новом литературном языке *netoliko* почти целиком вытеснено наречием *nejen* < *nejedno*, которое распространилось в 16—17 веках; однако весьма интересно, что *nejen — ale* встречается нередко еще в 14 веке у основоположника чешской научной прозы, Т. Штитного. В 16—17 вв. наряду с *netoliko*, *nejen* применялось также *nerci*, *nercili* (по своему происхождению вводное предложение) (§ 6).

В заключении статьи (§ 7) автор показывает, как в истории этого типа сложного предложения также обнаруживается одна из наиболее характерных черт развития чешского сложного предложения: постепенное возникновение целого типа, и затем, с одной стороны, более тесное слияние его путем выработки новых средств выражения данной связи при все более четком отграничении его от смежных типов сложного предложения (гл. обр. противительного), а, с другой стороны, длительное, постепенное стирание различий между разными оттенками градационного значения отдельных союзов и наречий, связанными с их происхождением. Результат этого процесса можно считать, несомненно, отражением все возрастающей абстракции мышления и, в связи с этим, прогрессом в развитии языка с точки зрения его коммуникативной функции.

J. B.

DIE ENTWICKLUNG DER STEIGERNDEN SATZREIHE IM TSCHECHISCHEN

In der tschechischen syntaktischen Tradition pflegt man als besonderen Typus der koordinierten Satzreihe die steigernd anreihende Satzreihe abzusondern. Der formalen Seite nach, ist sie genug manigfaltig: asyndetisch; mit den Adverben *ba*, *ano i*, *ještě* und dergl.; mit der Konjunktion *a* oder auch *ale*, verstärkt durch das Adverb *nadto*, *k tomu*, *ještě* und dergl.; mit der Doppelkonjunktion *nejen — ale i* oder *nejen — nybrž i*. Der Bedeutung nach, ist sie einheitlicher; es lassen sich jedoch zwei Schattierungen unterscheiden: die eine steht der kopulativen Beziehung näher („und dazu, und darüber hinaus“), während die andere mehr adversative Charakter aufweist („sondern“). Im Laufe der historischen Entwicklung haben die, in den steigernden Satzreihen entstandenen Konjunktionen auch diese adversative Bedeutung angenommen (*anobř, něbrž*).

I. Im Altschechischen sind die steigernden Satzreihen mit dem Adverb *ba*, *nadto*, *k tomu*, *také* zu finden (§ 2). Auf Grund der Verbindung von *ano* (ursprünglich ein Empfindungswort) mit dem Komparativ *brže* entsteht im XV. Jh. das Bindewort *anobř*, das bis zum XIX. Jh. gebräuchlich war (§ 3). Die Bedeutung „ja sogar“ hat auch die Negation *ne* (*né, nie*) angenommen, die ursprünglich einen selbständigen Satz bildete und den vorausgehenden Satz nachträglich verneinte, oder die in ihm schon ausgedrückte Negation wiederholte. In der steigernden Bedeutung hat sich *ne* nur im XV. Jh. erhalten. Auf dieser Grundlage entstand jedoch das Bindewort *něbrž* (*né* + Komparativ *brže*), das bis in unsere Zeit als steigernde und adversative Konjunktion (= „sondern“) im Gebrauch ist; in der steigernden Satzreihe wird sie zum Unterschied von der älteren Sprache nur nach *nejen* im ersten Satz verwendet (§ 4).

II. Auch in der Satzreihe, in der die Konjunktion *a* vorkommt, pflegte der Komparativ *brž* zu stehen, freilich nur selten; zu einer festen Verschmelzung zu *abrž* ist es nicht gekommen und im XVI. Jh. *a brž* geschwunden ist. Viel häufiger war die noch heute lebendige Verbindung *a nadto* („und darüber hinaus“). Die in diesem Typus viel seltener benutzte Konjunktion *ale* wurde mit Hilfe von *i*, *vice*, *nadto* verstärkt; *ale* + *brž* ergab die zusammengesetzte Konjunktion *alebrž*, die als Archaismus während des ganzen XIX. Jhs. erhalten blieb (§ 5).

III. Als sehr ausgeprägter Typus war die steigernde Satzreihe mit der Doppelkonjunktion *netoliko — ale* (+ *i*, *vice*, *nadto*, *také*, *ještě* u dgl.), vom XV. Jh. auch *netoliko — alebrž* zu betrachten. In der neuen Schriftsprache ist *netoliko* fast gänzlich durch das Adverb *nejen* (< *nejedno*) verdrängt worden, das sich im XVI.—XVII. Jh. verbreitete. Es ist höchst interessant, daß wir ihm auch im XIV. Jh., bei dem Begründer der tschechischen gelehrten Prosa — T. Štítný — begegnen. Im XVI.—XVII. Jh. war außer *netoliko*, *nejen* auch *nerci*, *nercili* im Gebrauch (ursprünglich ein eigenschobener Satz). (§ 6.)

Schließlich weist der Verfasser darauf hin, daß sich die steigernde Satzreihe zu einem besonderen Typus erst im XIV.—XV. Jh. entwickelt hat: in der religiös-philosophischen Prosa hat sich die Satzreihe mit *netoliko* (*nejen*) — *ale* stabilisiert; auf Grund der gesprochenen Sprache wurden die Negation *ne* und die ursprünglichen Empfindungswörter *ano*, *ba* zum Ausdrucksmittel der steigernden Beziehung; die Konjunktionen, die aus *ne* und *ano* durch Verschmelzung mit dem Komparativ *brže* entstanden, sind jedoch bald stylistisch auf geschriebene Literatursprache beschränkt worden. Auch in der Entwicklung der steigernden Satzreihe läßt sich beobachten, wie sich die Typen der Satzreihen innerlich zusammenschlossen (Schwund der Bedeutungsschattierungen, die von dem Entstehen einzelner Fügungsmittel abhängig sind) und allmählich von anderen Typen der Satzreihen differenziert wurden; die neu entstandenen Fügungsmittel dienen zum deutlicheren Ausdruck der steigernden Beziehung. Dies ist ein Reflex der zunehmenden abstrakten Denkweise und ist ohne Zweifel als ein Fortschritt in der Sprachentwicklung zu betrachten.

Übersetzt von Zd. Masařík